

Etnografía auniense*

Aportación persoal á recompilación de topónimos de Ons e á súa interpretación

Celestino Pardellas de Blas

INTRODUCCIÓN:

Aínda que sabemos que Ons estivo habitada dende época prehistórica, a última repoboación tivo lugar a principios do século XIX, concretamente polo ano 1810, cando se decide fortificar a Illa para defender a costa de posibles incursións marítimas.

A partires dese ano e debido que a instalación de baterías, ao final, non se deu rematado, moitas das persoas que acudiron para realizar eses traballos, os que aportaron os cartos necesarios para intentar desenvolverlas e outras que viñeron posteriormente, comezaron a formar, o que poderíamos chamar, o último asentamento poboacional de Ons, que dura ata os nosos días.

Este primeiro establecemento humano, realizárono persoas procedentes das bisbarras de Pontevedra-Morrazo, principalmente, pero tamén do Salnés e ata do Barbanza, as que menos. Nos primeiros anos, trasladábanse a Ons para cultivar as terras, en períodos máis ou menos longos segundo as colleitas e as súas posibilidades económicas, pero mantendo a súa ligazón co lugar de procedencia.

Xa nas décadas de 1830-40, a instalación na Illa faise continua e comézase a formar, co paso dos anos e coas novas xeracións, a comunidade veciñal actual auniense. Eses primeiros poboadores, e aínda que algúns procedentes da mesma bisbarra, van traer a cultura dos seus lugares de orixe, na Illa mesturáranse e, co paso de máis de 200 anos de historia, formarán unha Cultura Popular Agrícola-Mariñeira, única e propia.

Ons, aínda que case podémola alcanzar coa man dende o continente (dende a parroquia de Noalla-Sanxenxo, en días claros e apracibles, parece que damos un chimpo e estamos nela), sen embargo foi, e aínda é nalgunhas das súas peculiaridades, a *Grande Esquecida* para estudosos e investigadores.

A illa de Ons dende a Praia de Pragueira. Noalla. Sanxenxo

Non me cansarei de dicir, que Ons posúe unhas características socio-histórico-etnográfico-naturais valiosísimas para estudosos e científicos, pero, sen ser capaz de entendelo, podo dicir que, ata o ano 2002 en que pasou a formar parte do único Parque Nacional galego, e despois de moito reivindicado, por fin, a Illa de Ons, pasou a ser espazo de investigación por persoas competentes e expertas, aínda que, queda moitísimo por percorrer.

Como dicía, déronse pasos importantes no seu estudo, pero coido que a parte etnográfica quedou pos-

tergada, quizais, penso eu, pola dificultade de establecer relación coa veciñanza e, sobre todo, pola emigración forzosa á que se viron obrigados os veciños dende a década de 1960 que, coa entrada noutro xeito de vida moi diferente ao que tiñan e co paso dos anos, provocou un abandono e esquecemento da súa propia cultura.

Máis de 45 anos levo reivindicando o estudo desa Cultura Popular Auniense, por persoas cualificadas e dun xeito docto e científico pero, aínda que se deron algúns pasos, poucos, queda moito por investigar, sobre todo, para que non se perdesa esa importante cultura; pero cada ano que pasa, e coa desaparición dos veciños de máis idade, en pouco, nada poderemos facer para estudala, coñecela, conservala e protexela.

A TOPONIMIA DE ONS

Dentro das moitas seccións na que está dividido o campo etnográfico, podemos dicir que en Ons, a que se refire á súa Toponimia, hoxe en día, está documentada case nun 80 % con referencia a nomes de lugar; porén, a palabra toponimia, non só se refire ao coñecemento deses nomes, senón que tamén hai que estudar e ter en conta a súa orixe, significado e evolución.

Eu, aínda que dende hai 50 anos comecei a recompilar contidos sobre os diferentes aspectos socio-histórico-etnográficos desta illa, a modalidade toponímica, nos seus diferentes tipos, quedou relegada a ir anotando nomes, sobre todo da súa costa, e poñéndoo, se cadraba, sobre un mapa ou quedaban anotados nese mundo de papeis que formaban, unha parte, da miña provisión de fondos sobre esta engaiolante illa.

Dentro da miña teima por atesourar testemuñas e referencias, había temáticas que prevalecían sobre o aspecto toponímico, ás que dedicaba un bo número de horas do meu tempo na illa pero, sen procuralas, xurdían. Apena é que, nun principio, non lle din importancia e perdín unha oportunidade de recolleita que me podería ser moi valiosa a posteriori.

A carón das entrevistas, estaba a parte fotográfica e, ao comezar a traballar con diapositivas, permitíume, non só economizar, senón que despois, coas proxeccións que se me ocorreu facer polas casas aunienses, nos bares e ata nos campamentos e campos de traballo para dar charlas aos seus compoñentes, facilitoume un mundo de datos, que doutro xeito non conseguiría.

Nas casas aunienses non había televisión e a radio só se escoitaba, se cadraba, polas tardes para oír as radionovelas pero, para iso, había que utilizar pilas, artigo de luxo e difíciles de conseguir nas tendas da illa, polo que, chegar eu cun proxector de diapositivas, utilizar unha saba de pantalla e que puidesen visualizar imaxes do seu entorno e, sobre todo, verse reflectidos nelas, só poderíamos comparala hoxe coa estrea dunha proxección cinematográfica.

Incriblemente, esas proxeccións que facía para atraer máis aos aunienses e conseguir unha maior hospitalidade e acollida, transformouse nun xeito de obtención de datos sorprendente e, aínda que nun principio, sobre toponimia, non lle saquei rendemento, e iso que as discusións sobre o nome dos lugares que visualizaban eran incríveis, máis tarde, e xa co ordenador, servíume esa experiencia para poder realizar a miña primeira incursión investigadora sobre esa temática.

AS MIÑAS PRIMEIRAS INCURSIÓNS NO TEMA TOPONÍMICO DE ONS

Debeu ser a finais da década de 1990, cando comecei co tema de recompilación de topónimos. A nivel bibliográfico, non atopei nada, agás os nomes dos barrios principais da illa, algúns dos seus pequenos montes e da costa auniense que aparecía na cartografía de época. De novo, como me pasara anteriormente con outras características, comprobaba a falla de investigación que había sobre Ons, neste caso, sobre os seus topónimos.

Para esta primeira toma de datos, seguí os pasos que empregara para os demais temas pero, teño que recoñecer, non foi moi apropiada e, aínda que conseguín un bo número de referencias, incluídas as que xa tiña, quedaron só anotadas nuns mapas e folios, quedando esta temática á espera de tempos mellores.

Xa no 2003, tomei máis en serio o estudo toponímico da illa e programei unha aplicación máis laboriosa. Decidín dedicarlle dous estudos, un para os da costa e outro para o interior. Comecei pola costa, que dividín en cuadrículas. De cada cuadrícula saquei unha foto coa marea máis baixa e, a partir de aí, comecei o meu traballo de campo.

Resultou moi interesante pois, despois de pedir permiso na confraría de Bueu, acompañei aos vixilantes do percebe, os irmáns Reiriz (Juan e Arturo), nalgúns singraduras arredor da illa durante as fins de semana, que non estaban os percebeiros, e poderíamos ir máis de vagar. Na primeira travesía e tamén aproveitando a marea baixa, fixen máis fotos de toda a costa auniense dende o mar. Paseinas logo a papel tamaño folio e xa con ese material na man, nas seguintes incursións marítimas con eles, íanme dicindo nomes e eu anotándoos nas fotos nos lugares máis exactos posibles. Foi un traballo arduo pero produtivo, pois saquei un bo número de datos toponímicos sobre a costa, rochas, furnas,..., e ata dos cantís próximos.

Ese foi o labor dun verán, quedando para a época invernal e coa axuda do ordenador, situálos ben sobre os mapas. Nos anos seguintes profundei máis axudado doutros veciños, atopándome no 2005 cun traballo, que consideraba fértil, tendo en conta que, polo menos que eu soubera, non existía ningún traballo sobre a toponimia auniense.

Comentar que polo ano 2008, rematada esa primeira incursión toponímica pola costa da illa, ofrecínllo ao Parque para unha pequena publicación, cousa que rexeitaron, segundo me dixeron, había xa algún investigador cualificado, realizando ese estudo. Ao ver o desinterese, deixei no arquivado.

Exemplo dunha das primeiras cuadrículas nas que ía anotando os topónimos. A medida que xurdían máis, ía engadindo máis nomes.

No 2019 rematei a segunda parte da toponimia terrestre auniense, que viña recompilando dende o 2015. Quedando os dous arquivados. Para min o importante, foi a recompilación etnográfica, no apartado de topónimos, pois ninguén o estaba a facer. Quizais algún día o aproveite algún investigador.

APARECEN AS PRIMEIRAS PUBLICACIÓNS SOBRE TOPÓNIMOS DE ONS

Eu penso, que a nivel de Galicia habería persoas, lingüistas sobre todo, que xa estarían traballando sobre o tema e quizais algún sobre Ons, aínda que xorde a dúbida, pois ningún estudo apareceu, nin veciño algún me falou sobre persoas que estiveran investigando sobre esa temática.

Segundo parece, polo 2000 e ata o 2011, dende a Xunta, xorde unha Comisión de Toponimia. O proxecto levouse a cabo durante 10 anos dende o Sistema de Información Xeográfica de Galicia (SITGA). Parece que deu moi bos resultados e, tamén supoño, que a Illa de Ons, estaría incluída no campo de investigación.

Sobre Ons, aínda que puido haber antes algún pequeno traballo, o primeiro artigo xorde na revista AUNIOS no ano 2006, realizado polo especialista Fernando Cabeza Quiles.¹ Foron dous artigos xerais sobre topónimos da Illa e onde cita, non só os nomea, senón que dá datos sobre a súa orixe e significado.

¹ "A toponimia da Illa de Ons (I e II)". Fernando Cabeza Quiles. Aunios nº 11 e 12. 2006, 2007.

Revista AUNIOS, un dos artigos de Fernando Cabeza Quiles

A partires de 2009, despois de manter unhas charlas con Fernando, decidimos o seguinte: Eu ía pasándolle os topónimos da costa do meu estudo, por zonas, e el íaos interpretando,² para o cal tamén ía dándolle a información que el me requiría. Comezamos no peirao e fomos cara ao sur pola zona leste. Nestes tres números chegamos ata a entrada da enseada de Fedorentos.

No ano 2011, por decisión do propio Fernando, acorda non seguir con ese sistema de traballo. Unha pena porque, coido, a carón de ir nomeando os topónimos costeiros, se lle ía buscando a cada un a súa interpretación. Fernando seguiu contribuíndo na revista sobre esa temática, pero sen seguir a orde que estableceramos. Nos números de Aunios: 18, 19, 20, 22 e 23, segue descubríndonos o por que, dalgúns dos topónimos de Ons.³

² "A hidronimia e toponimia da illa de Ons..." (I, II, III). Fernando Cabeza Quiles. Aunios nº 14, 15, 16. 2009, 2010, 2011.

³ "Toponimia mariñeira do mar de Bueu. O Buraco do Inferno". Confraría de Pescadores de Bueu. Páxs. 39-63. 2011.

⁴ "A toponimia común de Sálvora e Ons". Carlos Lixó Gómez. Aunios nº 21. 2016

⁵ "Ons, unha illa habitada". Paula Ballesteros Arias. <https://es.scribd.com/document/475644652/Ons-una-illa-habitada-Paula-Ballesteros-Arias>. 2014

Tamén no 2011 sae unha publicación da Confraría de Bueu, sobre a Toponimia de Bueu, incluída a Illa de Ons. Unha obra moi interesante que recolle un bo número dos topónimos do mar de Ons e Onza. Pero só nomes, falta interpretalos.

Esta parte do libro, dáse a casualidade, foi levada a cabo grazas á colaboración do vixilante do percebe da confraría de Bueu, o auniense Juan Reiriz, o mesmo que xunto co seu irmán Arturo, me facilitaran o traballo a min no 2003.

En Aunios, no ano 2016, sae un artigo interesante sobre a toponimia común de Sálvora e Ons,⁴ escrito por Carlos Lixó, onde relata o paralelismo da historia das dúas illas e como isto se ve reflectido nos seus comúns topónimos.

A partir de 2018, no que deixa de colaborar Fernando Cabeza Quiles, e tendo en conta algunhas achegas da arqueóloga Paula Ballesteros⁵ no seu traballo "Ons: Unha illa habitada" e da guía do Parque Nacional Illas Atlánticas Ana Vilas Paz, que sacou un folleto co título: "Os nomes da illa", pouco máis de estudos específicos sobre Ons podemos nomear, agás, loxicamente, o magnífico traballo que se está a realizar dende a Xunta co título de: **Galicie Nomeada**, da que nos din: "*Galicie Nomeada é unha plataforma colaborativa para a recolleita, xeorreferenciación e difusión da micro-*

Portada do libro "Toponimia mariñeira do mar de Bueu. Buraco do Inferno"

toponimia galega e de toda a tradición oral asociada a ela. Esta ferramenta informática permite que o voluntariado cultural de Galicia (particulares, asociacións veciñais e culturais, comunidades de montes, centros de ensino, confrarías, entidades públicas e privadas...), desde un PC, tableta ou smartphone conectado a internet, poidan achegar os topónimos da súa aldea, parroquia ou concello, segundo unha metodoloxía predefinida”.

Nesta plataforma podemos atopar un importantísimo número de topónimos aunienses, pero, como xa levo dicindo dende o principio, só nomes, falta interpretar eses nomes (topónimos), asunto que si, comezamos en *Aunios* con Fernando Cabeza Quiles, pero que quedou parado. Agora ese é o gran traballo de investigación a realizar, aínda que penso que, dende a plataforma Galicia Nomeada o estean a facer e algún día, poderá ver a luz unha separata sobre Ons coa orixe e significado dos seus topónimos.

NECESARIO ESTUDO DA ORIXE E SIGNIFICADO DOS TOPÓNIMOS AUNIENSES

Partindo da base de que non son especialista en filoloxía, pero sinto un enorme interese pola etnografía galega, dicir, que o meu obxectivo, por mor da falla de documentación específica nese ámbito sobre Ons, foi a recompilación de datos sobre as peculiaridades desta illa para evitar, na medida das miñas posibilidades, a súa perda. A toponimia foi unha das áreas de traballo que levei a cabo en Ons, intentando, á vez de reunir datos, que expertos nese eido tamén investigaran, sobre todo, a súa raíz e interpretación.

Participo da tese de que a toponimia, como di Vicente Feijoo Ares: “*É un valioso tesouro cultu-*

ral, onde están as claves da nosa historia e da nosa cultura, de aí a importancia do seu estudo. Estudando o topónimo, observamos a interpretación que fai a comunidade falante do mundo cultural no que vive. E a propia idiosincrasia dos galegos de querer pórle un nome a cada anaquiño da súa terra. E non só as terras, senón ás vacas, aos barcos, aos camiños e aos propios veciños rebautizados con alcumes que se converten en nomes informais pero funcionais e que, ao igual que os topónimos, transmítense de fillos a netos”.⁶

Imos a atopar en cada topónimo de Ons, unha parte da súa historia. Os filólogos debaterán sobre o significado, procedencia e derivación dos máis antigos que atopamos na cartografía, derroteiros, cadernos de bitácora,..., e antigos documentos.

Casos curiosos como o coñecido como <Buraco-Burato do Inferno> pero que, porén, no mapa de Francisco Coello (1856) nomea como <“Caverna chamada el Convento de Monjas”>. E, tamén nese atlas de Coello, o coñecido como: <“Fuente de los Ingleses”>, topónimo ata hai pouco descoñecido, pero que, sen embargo, foi nomeado na documentación do 1810 como lugar limítrofe para determinar o espazo que o arcebispado quedaba para si cando xurdiron as Accións de Primeira Clase. Interesante noutros mapas é o nome de Ons que aparece como <Blydones>, do que nos fala Cabeza Quiles, aludindo a unha deturpación do nome de Ons, que vemos no mapa titulado Gallaecia Regnun do ano 1634, de Fr. F. Ojea.

Despois atoparemos un bo número de topónimos que foron nomeados antes da última poboación (1810) dos que, de novo, serán os filólogos e especialistas os que argumentarán e razoaran a súa orixe e significado, como: <Cova da Loba>, <Mellide>, <Cama do Crego>, <Canibedo-Caniveliñas>, <Teodorente-Fedorentos>..., e moitos máis, repito, que aparecen en cartografía e documentos antigos, ou anteriores á última repoboación.

Pero, un gran número deles, teñen a súa orixe nos últimos douscentos anos e foron os antepasados dos hoxe veciños, ou persoas da costa próxima que se achegaban a Ons por algún motivo, os que nome-

⁶ Vicente Feijoo Ares. "A toponimia de Ríós". file:///C:/Users/PC/Downloads/Dialnet-AToponimiaDeRios-2283641%20(7).pdf

aron a terra auniense.

Como expoñía Feijoo, os novos poboadores da illa sentiron a necesidade de nomear o lugar onde ían vivir e o foron facendo a medida que vían, escoitaban, xurdían, observaban,..., ou ocorrían sucesos. Por iso para o seu estudo, podemos clasificalos de diferentes xeitos. Algúns dos cales, poderían ser:

Enseada de Cova da Vella.

Naufraixios: <Onde Embarrancou o Cíclope>, <Onde foi o Blanco do Cíclope>, <Onde foi o Martuxa>, <Onde apareceron os homes do Martuxa>. <Onde fondeou o submarino>, <Rego do submarino>, <Onde morreron os homes>, <Onde apareceron os homes>, <Laxe onde foi o barco>, <Carreirán>,...

Incidentes, caídas,...: <Onde caeu Pepe de Trumán>, <Onde caeu Milucho>, <Salgadoiro>, <Rego do defunto>,...

Espazos, terras, montes,..., co nome do seu dono: <Batea de Chin>, <Prado de Arturo>, <Monte de Gavilán>, <Debaixo do Monte de Pepiño>, <Campos e Puntal dos Montes de Colón>, <Veiga do Alemán>, <Regata do Sultán>,...

Lugares onde se realizaban algún tipo de práctica: <Rego das Chourizas>, <Onde Cociñaban os Mecos>, <Alto da Vixía>, <Alto do Cerrado-Posta da Bandeira>, <Onde Enterran as Vacas>,...

Animais, peixes, mariscos,...: <Tobo dos coellos>, <Laxe do Porco Morto>, <Praia das Mos-

cas>, <Con das Praguetas>, <Dente do Can>, <O Cairo>, <Buraco da Choia>, <Rego dos Morcegos>, <Rego dos Robalos>,...

Varios: <Con da Táboa>, <Con do Abraso>, <O Matadoiro>, <Mexiloeira>, <Con do Ferreiro>, <Buraco da Londra>, <Regata do Mexo>, <Cuberta do Barco>,...

Furnas: <Cova das Pombas>, <Cova de Fedorentos>, <Cova da Londra>, <Cova do Lobo>, <Fontenova>, <Manoeleche>, <Cova do Inferno>, <Cova da Altura>, <As Coviñas>, <Buraca do Conliño>,...

Históricos: <Trincheira dos Mouros>, <Con do Pau>, <Cova dos Mouros>, <Cova do Touro dos Cornos Douro>, <Cano das Bombas>, <Castro dos Mouros>, ...

Illotes: <Illote do Gaiteiro>, <Illote da Freitas>, <Illote do Centulo>, <Illote de Fedorentos>, <Laxe do Crego>, <Illote Onde se Salta>, <As Sarriñas>, ...

Cons: <Con dos Galos>, <Con do Niño do Corvo>, <Con da Regata>, <Cons de Liñeiros>, <Con da Chumeira>, <Con do Ferreiro>, <Cons Pequenos>, <Con do Matadero>, <Con do Cho>, ...

Poderíamos seguir facendo clasificacións, con: Regos, pasales, puntas, puntais, pardóns, picotos, golfeiros, enseadas, praias,..., barrios, postas, terreos,... Estes nomes aquí expostos son só, un ínfimo exemplo dos topónimos que hai hoxe en día catalogados na Illa de Ons e, seguro, que aínda quedan moitos máis sen anotar.

Ata aquí a miña humilde colaboración na procura dos topónimos de Ons. O meu obxectivo, era que non se perderan na memoria dos aunienses que nos deixaron e tamén, intentar incentivar aos especialistas, lingüistas sobre todo, para que os investiguen e traballen co fin de coñecer a súa orixe e significado, pois forman parte da Cultura Popular Auniense e coa súa análise, coñeceremos máis profundamente a historia desta illa.

* Artigo dedicado *In memoriam* de Fernando Cabeza Quiles, recentemente falecido, que tanto axudou ao coñecemento e interpretación dos topónimos da Illa de Ons.